

קונטרס

להצדיק קודש

לבאר דבריהם הקדושים של
רבותינו נשיאנו בענין העירובין
בעיירות הגדולות, ולתקן
הסילופים המתפרסמים בשמם

מאת אליהו הומינר

תושב השכונה

תהא שנת פדות - כי בסוכות הושבתי את

בני ישראל בהוציאי אותם

כמה נקודות בעיני עירובין

תגובה קצרה לקונטרס "העירוב בעירות גדולות"

אליהו הומינר

והודה הרה"ג שד"ב לויין שאדה"ז פסק שונה, וביאר שבזמן אדה"ז היה המציאות שונה – כיון שאז לא היה להם בתים עם שני חדרים שם דרים שני בני אדם. וליתא לחילוק זה, דהא כתב אדה"ז (שס"ג סל"ב) "ולפיכך כל מבואות שלנו שיש להם דין חצירות, הואיל **ואין חצירות של ב' בתים פתוחים לתוכם**", הרי שמה שחסרו אצלם לא היה אלא שלא היה להם ב' בתים.

[ומה שהוסיף ששביל הגישה ("driveway") נחשב חצר, יש להעיר שמציאות כזו היתה מאז, כנזכר בדברי הפמ"ג (מש"ז סימן שס"ג סקי"ח)].

אלא שבאמת הצמח צדק לא כתב כן כלל. וכל פלפולו שם (שו"ת צ"צ או"ח סימן מא אות ח) היה לחלק בין צורת הפתח הרחוק ד' טפחים מן הכותל בראש המבוי – שם הצורת הפתח צריך להיות תוך ד' טפחים לכותל – לבין מבוי עקום – שם נוהגים שלא לעשות צורת הפתח בעקמומיותו.

[והקדים הצ"צ עוד טעם לקולא במבוי עקום, שאפשר דאף אם היינו מצריכים לחי בעקמומיותו, "אפשר מ"מ **בששני הראשים** נתקנים בצוה"פ [=בצורת הפתח] אין לדחות דבריהם [דהמקילים]. כיון שיש טעם בדבר"]

ובהבדל זה כתב הצ"צ שאנו סומכים על המקילים שלא לעשות צורת הפתח בעקמומית (כיון "שאינ בתים וחצרות פתוחים לתוכו כראוי", שוע"ר שס"ד ס"ט) רק כשאנו קרוב לרשות הרבים, משא"כ פרוץ בראשו. וכשהוא פרוץ בראשו, כיון שגם לדין יש סברא להחמיר, "ועו"ל כיון שיש בהבית כמה חדרים י"ל שהן כשני בתים הפתוחים לחצר כמ"ש המרדכי ס"פ הדר".

והאמת שכך בדיוק הוא דעת אדה"ז בשלחנו (שס"ה ס"ט) בדיוק – אלא שלא חש להביא שיש גם דעת המחמירים וז"ל: "אבל מבואות שלנו שאין בתים וחצרות **פתוחים לתוכו כראוי** ודינם כחצר אינם צריכים שום תיקון בעקמומיתם כמו שאין צריך בחצר עקומה".

"ואף שלענין פילוש לרשות הרבים או לכרמלית אנו מחמירים בהם כמו במבוי גמור, זהו לפי שהם קרובים שם לרשות הרבים או לכרמלית, מה שאין כן עקמומיתם שאינו קרוב לרשות הרבים יותר מבחצר".

וראה מה כתב אדה"ז (שס"ד ס"ד) שלאחר שאין שם רשות הרבים, וכגון שעשה דלתות, "נעילת הדלתות

לאחרונה נתפרסם הקונטרס "העירוב בעירות גדולות" מאת הרב שד"ב לויין, והוא גם מוסר שיעורים בענין זה.

ובכוונה כתב תגובתו תוך קונטרס ארוכה בו מעורב דברים הרבה שאינם נוגעים למעשה, שלא בקל יוכלו להבחין בעיקרי טענותיו.

גם לא הדפיס תגובתו בקובץ "אור ישראל", שם הדפיס לראשונה, ושם פירסמתי תגובתי, שלא רצה לפרסם דברים אלו בין מביני דבר, אלא רק שההמון עם יחשבו שהגיב כראוי.

ועל כל פנים זכינו לשמוע דעתו ברור: שכל עיר שיש לה ששים רבוא דיוורים הרי הוא רשות הרבים (אלא אם כן מוקף חומה בשלמות). וכל היהודים המטלטלים בירושלים, בני ברק והגוש דן, בארא פארק ופלטבוש, ובשנים קדמוניות בוורשא, כולם מחללי שבת לדעתו. והלואי שיוכל להגיד שכולם חולקים עליו ושיש להם על מה שיסמוכו, אלא שכבר ראינו בדבריו שהרבה מפירושו הם גם מיוסדים על הטענה שאי אפשר שהמציאות תהיה אחרת...

והנה טענותיו בגדר רשות הרבים הם ג': א) תנאי מפולש לרה"ר נצרך רק בעיר מוקף חומה (ב) פירצות של ט"ז מבטלות המחיצות (ג) "ששים רבוא עוברים" הכוונה "ששים רבוא דרים בעיר".

ועוד טענה חדשה בענין תקנת עירוב בפועל – טוען הרה"ג שד"ב לויין שבכל עקמומית ברחובות צריך צורת הפתח חדש. וכתב שכך דעתו של הצ"צ.

וקודם כל צריכים אנו להזכיר, שלפי זה נמצינו חולקים על כמעט כל עירוב שנעשה למאות שנים.

ובענין זה כתב הגרש"ז אוירבאך (שו"ת מחולק לחלקים ח"ב סימן לו ס"ג) "נלענ"ד **שמנהג יפה הוא מה שנהגו** שלא לעשות שום תיקון בעקמימות... נראה שאף אם ננקוט כדעת האומרים דכללא דהלכה כדברי המיקל בעירוב לא נאמר כלל לענין תיקון מחיצות, **מ"מ בכגון דא**, ודאי יש לסמוך על דעת הר"י והרמב"ם והרשב"א והריטב"א דס"ל כולהו שאין צריכים לשום הכשר בעקמימות. הרי שכך המנהג, ומצא סימוכין לדבר במקום לערער עליו.

עושה אותה כחצר אחת של רבים ומערבין את כולה על דרך שיתבאר בסי' שצ"ב ושוב אין מבואותיה צריכין שום תיקון.

עוד מצינו באותו קונטרס כמה טעותים ומפתיעות ומגוחכות, ראה לדוגמא הערה לט, שם ביאר היטב איך שהרחובות בליובאוויטש לא היו מכוונין זה כנגד זה, ולראיה הביא דברי הצ"צ אלו (חידושי הש"ס לג, ב): "וכמו בעירנו ליובאוויטש... אינם מפולשים משער לשער, רוצה לומר אינן מכוונין זה כנגד זה, שהשער של המסלה ההולכת לעיר דובראוונא והשער של המסלה ההולכת לוויטעפסק או לרודניא **אינן מכוונות כלל זה כנגד זה**... שכולם מפולשים לפלטיא הוא הרחוב שבאמצע העיר ששם החנויות כולם... מוקפת חומה שאני."

אלא שהשמיט בשר העניין: לאחר שכתב הצ"צ ש"אינן מכוונין¹ כלל זה נגד זה", הוסיף בשורה הבאה (וכיון שקצתו הובא גם בדברי הרה"ג הנ"ל לעיל, הקפתי מה שלא הובא בדבריו בסוגריים מרובעים): [אכן כיון] שכולם מפולשים לפלטיא – הוא הרחוב שבאמצע העיר ששם החנויות כולם – [א"כ חשיבי כולם רה"ר שבצד א' המבוי מפולש למסלה ההולכת לדובראוונא ובצד השני מפולש לפלטיא הוא הרחוב **ופילוש זה מכוון זה נגד זה**]. הרי ברור שכתב שהיו **כן** מפולשים לפלטיא של עיר (הוא הנקרא רחוב). ולא אדע איך השתמש בזה לראיה שמפולש אין צריך להיות מכוון – הלא אדרבה, הדגיש שהפילוש היה "**מכוון זה נגד זה**".

והנה כבר כתבתי בארוכה בכל אלו הדברים, אמנם כדי להגיב ישיר על דבריו, הנני מכין תשובה מפורטת. אמנם בינתיים, עד שיסתיים המלאכה, הנה כתבתי בקצרה לענות על טענותיו של הרב הנ"ל. ועוד חזון למועד.

פירצות במחיצות

לא אאריך בזה כאן, אמנם מה שטוענים שייתכן שפירצות במחיצות מבטלות את כחן – אינו. ומצינו בדברי הצ"צ שאין שום חילוק בשיעור הפירצות (למנוע דין רה"ר), שכתב (שו"ת או"ח סי' מ אות ו) "והנכון יותר כדברי התוס' כי מחיצות הלל"מ אין כולם שוות כו' ה"נ כך הוא דינה של תורה דכל שיש מחיצות שלימות בזויות שיעור אמה לכל צד כו' ולא תפסל בשום פירצה בעולם כו' עכ"ל".

ומה שטוענים שחזר בו (ראה הערה מג) מפאת מה שכתוב בחידושי הש"ס (לד, א) "כיון שהוא פרוץ ברוחב י"ו אמה בשני מקומות הנ"ל, אע"פ שזולתן יש לו ד' מחיצות גמורות, מכל מקום כיון שהוא ענין רשות הרבים מצד שבני העיר מתקצבים שם, ואינו סתום מד' רוחות לגמרי, כי אם יש בו שני פתחים גדולים ברוחב י"ו אמה, יש לומר דחשוב רשות הרבים", ליתא (כדלקמן).

אמנם אפילו אם נקבל שיש סתירה ביניהם (אף שאין הדבר כך, דהא שם מיירי בדין מפולש כשיש מחיצות, ודן מירושלים אליבא דרבי יוחנן אליבא דהריטב"א דפסק כרבי יהודה דאתו רבים ומבטלי מחיצה, והצ"צ כתב בחידושו אחרי זה (סד, א) שלדעת אדה"ז אפילו הרשות הרבים עובר דרך פסי ביראות ברוחב י"ג אמה ושליש (שזה השיעור של רשות הרבים שנתקצר) מכל מקום תוך הפסים אינו רה"ר, ושכן הוא גם ברוחב ט"ז), בוודאי אין להניח מה שכתב **בתשובה** ולאחוז במה שכתב בחידושו שכתב לפלפולא.

[ומעניין הדבר שכשהביא הרה"ג שד"ב לז"ן דברי הצמח צדק שסובר שאין פירצה פוסלת, לא הביא דברי הצמח צדק שהבאנו לעיל (אלא רק בריחוק מקום, בהערה ו), אלא מה שכתוב בשו"ת צמח צדק סי' צה, שרק עליו יכל הרב לסבור ולטעון שהוא מהדו"ק למה שכתב בחידושי הש"ס].

ואעיר ממ"ש הבית אפרים (סימן כז) להמשכנות יעקב, כשהמשכנות יעקב הזכיר ענין פירצה ט"ז, וז"ל: "ולולי כי מוחזקני במעכ"ת דדייק וגמיר שמעתא, הייתי אומר כמו שכתב בסוף ספר נקודות הכסף בשם תשובת הבית יוסף² שכתב לחכם אחד שדומה למי שאחר שלמד כל מסכת עירובין וכו'... ועיין בריטב"א שכתב להדיא דאי איכא שם ד' מחיצות אף ברחב י"ו נמי". והם דברי הריטב"א שהביא הצ"צ בדבריו שהבאנו לעיל.

וראה בדברי המשכנות יעקב (סימן קכב ד"ה והפליג) "ותמהתי על אשר לא דקדק מעכ"ת יפה בדברי תשובתי, שמבואר כמה פעמים אשר לא זוהי הכוונה, **ובודאי הדבר פשוט ומבואר דלרבנן אין חילוק לענין שנאמר אתו רבים ומבטלי מחיצה בין רחב י"ו אמה או פחות**".

ומה שכתב בהערה מג "ואף שכתב הריטב"א שם יז, ב (כך הוא דין תורה, דכל שיש מחיצות שלימות בזויות שיעור אמה לכל צד כעין פסי ביראות, ש[תה]א חשובה מחיצה גמורה, ולא תפסל בשום פירצה בעולם, ובאו

² דיני כתובות סימן יא ד"ה כתב עוד ומנא.

¹ כך הלשון במקור, בארמי, ולא בלשון הקודש "אינן מכוונות" כציטוט הרה"ג.

חכמים ואסרו, שלא לטלטל בו אלא לצורך עולי רגלים).
עיקר הכוונה בזה היא, שלא תיפסל אף במקום שהפרוץ מרובה על העומד, אם הפרצה הוא פחות מט"ז אמה". רב גובריה של הרה"ג הנ"ל שיכול שמחלק מסברתו מה שנגד הכתוב לפניו. וכבר העיד הבית אפרים (חאו"ח סימן כז, דף נג, ב³) שלפי ריטב"א זו "ואם כן פשיטא דאין לחלק בין אם הפרצה יו"ד או ט"ז ויותר, ולענין בקיעת הרבים אין לנו לחלק אם בוקעין ביו"ד או י"ג או ט"ז וכמו שכתב הריטב"א להדיא...", עיין שם.

מפולש

עוד טוען הרשב"ל, שאין נוגע תנאי מפולש ומכוון שנתבאר בסימן שמ"ה סי"א (ובארתי בארוכה באור ישראל גליון עח) אלא בעיר מוקף חומה. ואברר שאין כן דעת אדה"ז ואין כן דעת האחרונים, ואין קשר בין חומת העיר לדין מפולש לדעתם. אכן דעת הרב אהרן קוטלר והגרמ"פ סברו אחרת בזה, אמנם גם הם הודו (וראה אג"מ ח"א סימן ק"מ) שלדעת המג"א (סימן שמ"ה סק"ו) מפולש פירושו מכוון הרי אין ספק בזה. ובאמת צ"ע איך חלקו עליו, שהרי גם הב"י (שם) ומהם מביא אדה"ז המובא להלן, וכן הביא הרב שלמה דוד כהנא שאביא בסוף דברי"י בזה) כתב כן. וביותר צריך עיון במה שכתב הגרמ"פ (שם) ש"מנא ליה" להמג"א שצריך להיות מכוון, ואף ד"איברא דכן איתא ברמב"ן... אבל תמוה גם על הרמב"ן מנא ליה", ולכן לא סמך על מכוון. אמנם אין אנו עוסקים עכשיו בשיטתם בזה.

[ולהעיר, שפלא בעיני דברי הר' אהרן קוטלר. שהוא סובר שמפולש אין פירושו מכוון, ושאתו רבים ומבטלי מחיצה, ושפירצות יותר מעשר מן התורה, ושאינן צריך ששים רבוא. ונמצא שכמעט שום עירוב שעשו קדמונינו לא היו כשרים. ולהעיר שנפטר תוך עסקו בתשובתו הידועה בזה, ולכן אין לסמוך עליו, ראה שד"ח כללי הפוסקים סימן טו אות נג.

ואכן עד"ז יש לתמוה בדברי הרה"ג שד"ב לוי. שכן גם הוא סובר שמפולש אינו פירושו מכוון, ושפירצות מבטלות מן התורה, ושלעולם יש לנו ששים בדרכים שבין עיר לעיר, וגם בעיר עצמו ייתכן ששים רבוא בקל, וכן היו בעיירות גדולות גם בימי רבינו הזקן, בשעה שכתב שלפי תנאי ששים רבוא, "אין לנו רשות הרבים בזמן הזה".

והאמת שאין כן דעת רבינו הזקן, אמנם כיון שכך הוא דעת הרה"ג שד"ב לוי, מוכרח לפרש "ששים רבוא עוברים" כ"שולטים", וש"מבוי" מוסב על "עיר", וש"שום פירצה בעולם" פירושו עד רוחב של ט"ז אמה, ושהצמח צדק חזר מדבריו בתשובה, ועוד דברים בלתי מובנים]

מפולש – יסוד סילוק מחיצות

נקדים תחילה במושג "סילוק מחיצות", הנחוץ להבנת הנידונים שבהם שייך תנאי מפולש.

כתב אדה"ז בשלחנו (סימן שע"ד ס"ג): "חצר קטנה שנפרצה מבעוד יום במילואה לגדולה, ואין בפרצה יותר מעשר אמות, גדולה מותרת להוציא כלים ששבתו בבית לחצרה, אם עירבה לעצמה. ואע"פ שלא עירבה עם הקטנה אין הקטנה אוסרת עליה מפני שפרצה זו היא לגדולה כפתח שאין לה במילואה אלא נשתיירו בה גיפופים עודפים על פרצת הקטנה מכאן ומכאן והקטנה אסורה להוציא כלים ששבתו בבית לחצרה הואיל ונפרצה במילואה להגדולה".

למדנו מדבריו, שהמחיצות שאינן ניכרות ונרגשות בתוך החצר הקטנה, והם הכותל שנשארה אחר שנפל חלק הכותל שהיה משותף לחצר הקטנה ולגדולה, אין נחשבות מחיצה לחצר הקטנה, אע"פ שלגבי החצר הגדולה הרי הם מחיצות. ונמצא שהחצר הקטנה טפל לגדולה, והגדולה מובדל מהקטנה.

ויסוד הדברים, שאין מחיצה נחשבת מחיצה אלא אם כן נרגש המחיצה בתוך המקום המוקף.

פירוש מפולש, ופירוש חומה

כתב אדה"ז (סימן שמ"ה סי"א): "רשות הרבים רחובות ושווקים... אין להם חומה סביב, ואפילו יש להם חומה אלא שהם מפולשים משער לשער דהיינו שהשערים **מכוונים** זה כנגד זה, הרי יש לאותו דרך המכוון משער לשער כל דין רשות הרבים אם הוא רחב ט"ז אמה שהרי אין לו אלא ב' מחיצות משני צדדיו בלבד (**אם** מחיצות אלו אינן רחוקות אמה ברוחב רשות הרבים מכנגד חלל השער)" עכ"ל.

תחילה אעיר, שמבואר מדבריו, שפירוש המונח "מפולש" בדיני עירובין הרי פירושו גם שהוא "מכוון". ולכן לא כתב רק "מפולש ומכוון" אלא "מפולש דהיינו מכוון". וכן כשהמשיך שם לדבר אודות מבואות כתב שצריך להיות "מפולש", ולא הוצרך להזכיר "מכוון". וכן

³ במהדורת "כל כתבי המשכנות יעקב והבית אפרים בענין אתו רבים ומבטלי מחיצה", נמצא בסימן לו ענף ג.

כתב המג"א שם (סק"ו) להדיא, שפירוש מפולש היינו מכון, וציין אליו (ואל הב"י) אדה"ז כאן בהערותיו.

ולאחר שהערנו כן, נבוא לדון בהעיקר החשוב לענינו. והוא, שלאחר שביררנו שמפולש פירושו מכון, צריך לדעת מתי יכול להיות רשות הרבים אף שאינו מכון משער לשער, ומתי לא יהיה רשות הרבים בלתי יהיה מכון (בנוסף לשאר תנאים).

ונחזור ללשון אדה"ז, שכתב שדוקא אם "יש להם חומה" צריך להיות מפולש. וצריך ביאור מהו פירוש חומה.

והנראה ברור, שפירוש "חומה" אינה חומת העיר, אלא מחיצות הרחוב, שהרי סיים אדה"ז "שהרי אין לו אלא ב' מחיצות משני צדדיו בלבד", הרי להדיא שהמדובר כשאין אלא ב' מחיצות מב' הצדדים.

והאמת שכך מסתבר, לפי מה שבארנו לעיל בענין סילוק מחיצות. לפי מה שנתבאר לעיל, כל מחיצה שאינה נרגשת תוך המקום המוקף אינה מחיצה, וכיון שכן, אין נפקא מינה כלל בין אם יש חומה לעיר או לא.

אכן יתכן נפקא מינה כשהחומה נכנס תוך אויר שער הרחוב, וזהו כוונת אדה"ז שהמקום רשות הרבים רק ("אם מחיצות אלו אינן רחוקות אמה ברוב רשות הרבים מכנגד חלל השער"). אבל אי אפשר לומר שמדובר בחומת העיר הרחוק מהרחוב, שאם כן הרי בוודאי החומה רחוקה יותר מאמה מהרחוב.

ועוד מצאתי במק"א שאדה"ז הצריך תנאי מפולש אף כשאין העיר מוקפת חומה. כתוב בשו"ע (סשנ"ג ס"א) "שני בתים בשני צדי רשות הרבים והם של אדם א' או של שנים ועירבו אם שניהם שוים מותר לזרוק מזה לזה ואם א' גבוה מחבירו אסור לזרוק מזה לזה אלא א"כ הם כלי חרס וכיוצא בהם שאם יפלו ישברו במה דברים אמורים ברשות הרבים עוברת ביניהם אבל אם היתה כרמלית עוברת ביניהם מותר בכל גוונא".

והקשה על זה במג"א שם (סק"א) דלכאורה א"א להם לערב יחד א"כ יש פתח ביניהם שיכולים לטלטל מזה לזה בלא זריקה, ותיריך "דמיירי שהן עומדין בקצה רשות הרבים וצדם סמוכים למבוי המתוקן בלחי ויש לכל א' פתח ג"כ למבוי דיכולין לטלטל מזה לזה".

וכתב עליו אדה"ז שם בקו"א (סק"א) "מ"ש המג"א בזה צע"ג דא"כ אין זו רשות הרבים כלל שהרי יש לה ג' מחיצות, ב' מהבתים והג' פתח מבוי הנכשר בלחי שנידון משום מחיצה". וכוונתו ברורה, שהמקום בין הבתים אינו רה"ר כשיש לחי (שנדון משום מחיצה), שהרי יש להם יותר מב' מחיצות.

אולם המשיך שם "ואפילו אם הכשירו בקורה מ"מ דופן אמצעי של המבוי נידון מחיצה גם לרשות הרבים אע"פ שרחוק ממנו כיון שמשתמר על ידו".

וכוונתו, שאע"ג דלכאורה יש רק ב' מחיצות, מ"מ לא הוה רה"ר אלא כרמלית. והטעם (הראשון), שהכותל שבסוף המבוי, המחבר ב' כותלי המבוי, מהווה מחיצה גם להמקום בין הבתים מחוץ למבוי. נמצא, שכותל מרוחק גם כן משמש כמחיצה (מה"ת עכ"פ) כיון שמשתמר על ידו.

אכן, ממה שהוצרך לומר שהמחיצה מרוחקת, ומכל מקום נדון משום מחיצה, מוכח שדן אודות מקום שהפרוץ מרובה על העומד (ולכן אין הכותל האמצעי מחובר להמקום שבין הבתים, אלא שמכל מקום מועלת היא להמקום שבין הבתים, כיון שמשתמר על ידו), וכיון שכן, מוכרח שאינו עיר מוקף חומה. ומכל מקום המשיך וכתב עוד טעם, "וגם אין כאן פילוש משער לשער שהוא קפנדריא", שאחד מתנאי רשות הרבים הוא שהמקום מפולש, וגם כאן שהמקום פרוץ מרובה על העומד, מ"מ צריך שיהיה מפולש (ומכון משער לשער).

מתי צריך תנאי מפולש אף כשאין חומה

אמנם יש לעיין במה שהמשיך אדה"ז (בסימן שמ"ה סי"א שהובא לעיל) וכתב "וכן מבואות רחבים ט"ז אמה המפולשים מרחוב לרחוב או מרחובות לדרכים הרחבים ט"ז אמה הן רשות הרבים גמורה". (וכבר כתב רבינו שפירוש "מפולשים... דהיינו... מכונים זה כנגד זה", ולא כתב כאן שתנאי מפולש שייכת רק אם יש ב' מחיצות.

והטעם לזה, שכתב אדה"ז אצל רחובות ושווקים שאם אין להם ב' מחיצות אין צורך בתנאי מפולש, ולא אצל מבואות, הוא, שמה שכתב אדה"ז שצריך תנאי מפולש רק כשיש שם ב' מחיצות, קאי על פלטיא (ונבאר טעם החילוק להלן), שהרי רחובות ושווקים שניהם פלטיא, וכמו שמצאתי מפורש בריטב"א (מהדו' מוה"ק שבת דף ו' ע"א ד"ה ואיזהו) "פי'... פלטיא השוקים והרחובות שנושאים ונותנים רבים תדיר". נמצא, שגם רחובות וגם שווקים (שבהם דן רבינו בקטע המצוטט) הם פלטיא.

ועד"ז מצאתי במצודת ציון (שיר השירים ג, ב) שכתב על שווקים ורחובות "כפל המלה בשמות נרדפים".

ונראה שלכן שינה רבינו גבי מבוי, וכתב סתם שצריך להיות מפולשת, ולא כתב שצריך להיות מפולשת רק אם יש שם חומה. רק בפלטיא יש לחלק בין אין שם חומה כלל ובין יש שם חומה מב' צדדים, אבל במבוי לעולם צריך תנאי מפולש (וכמו שיתבאר הטעם להלן).

הטעם שבמבואות תמיד צריך תנאי מפולש

ויש לפרש טעם עמוק בהשינוי בין פלטיא (שאם אין שם חומה אינו צריך להיות מכונן) למבוי (ששם לא חילק רבינו בכך).

דהנה יש לפרש טעם החילוק, שתלוי בטיב המקום, למה נחשב רשות הרבים. פלטיא רשות הרבים היא משום שהעם מתקבצים שם, אבל כשיש שם מחיצות, אין שם דין פלטיא הגם שהעם מתקבצים שם, אלא יכול להיות רשות הרבים רק משום שהעם עוברים בו, משא"כ מבוי שלעולם הוא רשות הרבים רק בגלל שהרבים עוברים שם. וכן כתב הצמח צדק (חידושי הש"ס דף לד ע"א)⁵:

"אך זה בעיר שדלתותיה נעולות אז גם הרחוב [פלטיא] הוא רה"ר... אבל בעיר שאינה מוקפת חומה⁶ אז י"ל הרחוב [פלטיא] חשוב רה"ר אף שאינו מפולש כמו מבואות המפולשין, דזיל בטר טעמא, שהמבואות הן רה"ר מפני שעוברים בהם רבים דרך מעבר ע"כ בעינין שיהיו מפולשין שיהיו השערים מכוננים זה כנגד זה אבל הרחוב הוא רה"ר להיות שבני העיר מתקבצין שם... וכיון שהוא מחמת שבני העיר מתקבצין שם י"ל א"צ שיהיה פילושו מכונן דוקא."

הרי, שזה שהמקום צריך להיות מפולש ומכונן הוא משום שכל טעם היות המבוי רשות הרבים הוא משום שבני אדם עוברים שם דרך מעבר, ולכן אם אינו מפולש ולכן אינם יכולים לעבור ישירות דרך המבוי, אינו רשות הרבים, אבל פלטיא (רחוב), שהוא רשות הרבים לא מפני שהוא דרך מעבר אלא משום שמתקבצים שם, כל זמן שאינה מוקפת מחיצות, הרי נחשב רשות הרבים אף שאין יכולים לעבור ישירות דרכה מפתח אחד למשנהו. ולכן, אף אם יהיו קצת מחיצות סמוך לפלטיא, ויוצאים מהפלטיא רק על ידי שתי פתחים שאין המסילה היוצא מאחד מכונן כנגד השנית, מכל מקום הרי הוא רשות הרבים, אף שאינה מכוננת.

וכן מצאתי בספר מים רבים⁴ (או"ח שאלה לח, דף לה טור ב) שכתב לפרש מילת פלטיא, וז"ל: "פלטיא בלשון תרגום רוצה לומר מקום רחב כדמתרגמין ורוחב מים במוצק ופלטיא מיא... איברא דהש"ס כדי לחלק בין רחוב פרוץ שהיא ר"ה לרחוב מוקף שהוא רה"י וכדי שלא ליתן מקום לתלמידים לטעות בין זה לזה קרא לרחוב שאינו מוקף פלטיא בלשון תרגום." הרי שפלטיא אינו מוקף, רק שאם יש שם ב' מחיצות, צריך תנאי מפולש, וכמו שנבאר הטעם לזה להלן.

והנה, זה שרבינו סתם אצל מבואות שצריכים להיות מפולשות, והתנה אצל פלטיא, מוכח מדברי הגמרא (שבת דף ו' ע"א) "ואיזו היא רה"ר? סרטיא, ופלטיא גדולה, ומבואות המפולשין. זו היא רה"ר גמורה." הרי הזכירו שצריך תנאי מפולש רק אצל מבואות.

ובזה יש ליישב גם מה שכתב הב"י בשלחנו סימן שמ"ה ס"ז, שהשמיט דינם של מבואות, שיכולים להיות רשות הרבים, וכתב אודות פלטיא לחוד, ושם יש להם חומה צריכים להיות מפולשים. ולכאורה צריך עיון למה השמיטו? אלא שלפי מה שכתבנו הכל מיושב, שהרי כבר כתב שפלטיא שיש לה ב' מחיצות צריך תנאי מפולש, והטעם, שאז יש לפלטיא דין מבוי (כמו שנבאר קצת להלן), וכיון שטעם מפולש הוא משום שהוא כמבוי, נמצא שכבר מובן שמבוי יכול להיות רשות הרבים (וגם שלעולם צריך להיות מפולשת). ומזה למדין גם דין סרטיא שהשמיט המחבר, שהרי השער שהפלטיא מפולש לו (כשיש שם ב' מחיצות) הוא פתוח לסרטיא, וממילא למדין שסרטיא יש לה דין רשות הרבים.

[ולהעיר שזוהי כוונת המג"א (סימן שמ"ה סק"ה) שכתב בסמוך להרחבות שהזכיר המחבר ש"דרכים העוברים מעיר לעיר הוי רשות הרבים". וממה שסיים "הוי רשות הרבים", נראה שאין כוונתו לפרש מלת רחובות, אלא בא לכתוב הדין הלא נזכר של סרטיא.

ונראה שטעה בזה הרב שד"ב לז"ן (באור ישראל חלק עג) שכתב שלדעת אדה"ז רחובות ודרכים היינו הך, ושמקורו במג"א. אולם ודאי שאין זה כוונת אדה"ז, שהרי תחילה "רחובות ושווקים" ולאחרי זה כתב "וכן דרכים". וכן במשנה ברורה (סימן שמ"ה סק"ז) כתב "ודרכים שעוברין מעיר לעיר הוי גם כן רשות הרבים", ובשער הצינן כתב "מג"א ושאר אחרונים".]

4 אלא אם כן כל העיר מוקפת היא וגם הפלטיא בתוך ההיקף. וראה באות ד' שהבאנו מהצ"צ דס"ל שצריך תנאי מפולש אף כשאין העיר מוקפת חומה.

⁴ לרב רפאל בן אלעזר מילדולה, נדפס באמשטרדם שנת תצ"ד.

⁵ וכן כתב בשו"ת בית אפרים חאו"ח סימן כ"ו.

⁶ מה שכתב כאן "עיר" המוקפת חומה, הוא משום שהפלטיא אינה בתוך העיר ממש, וא"כ בדרך כלל לא יהיו לו מחיצות

הרי למדנו מדבריו, שגם אם יצויר פלטיא שאינה מכוונת, מכל מקום תהיה רשות הרבים, כיון שבני העיר מתקבצים שם, בצירוף לזה שאינה מוקפת מב' צדדים במחיצות גמורות. ואם כן, נמצא טעם החילוק שפלטיא אינה צריכה להיות מפולשת, שכשאינן שם ב' מחיצות, אין שום טעם שתהיה מפולשת, משא"כ במבוי.

ומה שכתב הצ"צ בחידושי הש"ס (דף לג טור ג ואילך) שחקר אודות דין מפולש, וכתב אשר אע"פ שבעיר ליובאוויטש (שהביאו להמחיש הנידון), השער של המסילה לויטעפסק והשער של המסילה לדובראוונא לא היו מכוונים זה כנגד זה, מ"מ כיון שהיו מפולשים לסרטיא נחשבים רה"ר, ויש הרוצים להביא ראייה מכאן שמפולש הוא לאו דווקא מכוון, וא"כ אינו סובר גדר מפולש כמו שפירש רבינו הזקן שהוא מכוון, אמנם ראייתם אינה נראית. שאין כוונת הצ"צ לומר שמילת מפולש אינו מורה גם על מכוון, אלא שפירוש מפולש ומכוון **משער לשער** הוא מפולש ומכוון **לרה"ר גמורה**, ואם כן אין צורך בשערים, שאין הכוונה ב"שער" אלא הפתח לרה"ר.

אמנם מכל מקום יש ראייה משם שדין מפולש הוא גם בעיר שאינה מקוּף חומה, שהרי הביא הצ"צ על זה משל מהעיר ליובאוויטש, שהיה שם רחוב (שלא היה מוקף מחיצות) שאע"ג שלא היה מפולש משער העיר אחד למשנהו, מ"מ היה מכוון בין סרטיא לפלטיא, ורצה לומר שאותו מקום הוא רה"ר כיון שהיה מפולש ומכוון מפלטיא לסרטיא.

דברי כמה אחרונים בתנאי מפולש

ולהעיר שגם מצינו בדברי אחרונים אחרים שסמכו על תנאי מפולש שהוא מכוון, (ולא מצאנו מי שיחלוק על זה עד הר' אהרן קוטלר).

במכתב ר' שלמה דוד כהנא דומ"צ מווארשא, והועתק בספר משנה הלכות ח"ח ע' קפ, כתב וז"ל:

"ע"ד שאלתנו אם בעיירות הגדולות צריכין לחוש לרה"ר דאורייתא שלא יהי' היתר לתקן הטלטול רק בדלתות, לדעת בעיירות קטנות שדרך המלך עוברת בה ומפולש מעבר אל עבר יש יותר חשש מעיירות גדולות, כי ההיתר של ששים רבוא אינו ברור, והמשכנות יעקב בתשובה ארוכה להגאון ראז"מ קרא תגר על ההיתר הזה ומחמיר להצריך דלתות, וההיתר של אינו מפולש מוסכם ונתקבל, ולא ראינו מי שחולק ע"ז. ועי' ב"י סי' שמ"ה ומ"א סק"ה שפירשו דמפולשות היינו שהשערים מכוונים זה כנגד זה, ובכ"מ הל' שבת פ"ד ה"א ועיירות גדולות לא נמצא מפולש כלל, וכן בעירנו נוהגין מן הדורות שלפנינו בתיקון עירובין ובל לחוש לרה"ר

דאורייתא להצריך דלתות, וגם גוף הדין של הש"ע דר"ה בעי דלתות אינו מוסכם מכל הפוסקים, כי דעת הא"ז דאפילו רה"ר ניתרת בצוה"פ דלא קיי"ל כר"י, ועיין בס' מנחת פתים שהאריך בזה כו'.

ועד"ז מצאתי בדברי הגאון רב שלמה קלוגר (שו"ת עץ החיים סימן רסח) שכתב במענה למי שרצה לומר שמפולש אין פירושו שצריך להיות השערים מכוונים זה כנגד זה, "כל השומע יצחק לו... אך מכל מקום על דרך מה שאמרו חז"ל דע מה שתשיב וכו', אברר לו הבליו של המערער." וראה שם שהאריך להוכיח שהלשון מפולש משמעו מכוון גם כן, וגם הוכיח שהשערים צריכים להיות מכוונים ממש, ועל פי זה הכשיר עירוב.

ובספר שער הזקנים (סימן כ"ח, דף קט"ז ע"ב): "מיהו י"ל כדפירש"י בפ"ק דעירובין, באין מחיצה ברחב י"ו אמה הוי רה"ר, וביש מחיצה בעי מפולש משער לשער... וה"נ איכא מחיצה דבתים משני צדדים א"כ אפילו הוי רחב י"ו אמה מכל מקום בזמנינו ליכא מפולש משער לשער כמו שכתבו הפוסקים ואין לו דין רה"ר".

דברי כמה ראשונים בתנאי מפולש

ולהעיר מדברי הארחות חיים (הלכות שבת אות רלא) שכתב שצריך הרשות הרבים להיות מכוון (והוא כתב כן אפילו בפלטיא).

וראה בדברי הראב"ה (הלכות שבת, סימן רטז) "ולנו בזמן הזה אין לנו מצוי רשות הרבים מפולש משער לשער ורחב י"ו אמות והוא ליה כחצר".

וכן כתב הריטב"א (שבת ס"ד ע"ב ד"ה רב): "ובזמן הזה אין לנו שום רשות הרבים, שאינו רחב י"ו אמה ולא מכוון משער לשער".

שיטת רש"י בתנאי מפולש

עוד הקשה על מה שהוכחנו מדברי אדה"ז שתנאי מפולש הוא גם כשאין העיר מוקף חומה, מדברי רש"י (עירובין ו' ע"א ד"ה ר"ה) שרשות הרבים צריך להיות "עיר... אין בה חומה (או) שהיה ר"ה שלה מכוון משער לשער שיהא מפולש דומה לדגלי מדבר". ומשמע לכאורה אשר אין צריך תנאי מפולש אלא אם כן יש חומה להעיר, ואם כן המקום מוקף מיותר מב' צדדים.

[להעיר שהקיפו מלת או בסוגריים, אמנם הצ"צ בחידושו (לג, סע"ג) הביא דברי רש"י כמו שהם. והוא גם כתב להדיא שמבוי צריך להיות מפולש אפילו בעיר שאינו מוקף חומה].

אולם אין זה כוונת רש"י. דהנה כתב רש"י (עירובין נ"ט ע"א ד"ה לחי) אודות תנאי רשות הרבים **"ובעיירות שאין להם חומה עסקינן**, שראשי רה"ר **"מפולשין"**. הרי מפורש, שאף כשאין חומה לעיר, מכל מקום צריך להיות מפולשת.

וצריך לומר כמו שכתוב בשו"ת בית אב (תניינא סימן ט ענף א) שכוונתו הוא שכשאין חומה להעיר, דרך כלל הרחוב מכון ממילא, ורק כשיש חומה להעיר, הוצרך רש"י להוסיף שאף על פי שיש חומה להעיר, מכל מקום רחוב זה מפולש הוא.

סיכום ענין מפולש דהיינו מכון

היוצא לנו מכל זה, שאחד התנאים להיות רשות הרבים היא שהמקום מפולש ומכון. אבל צריך תנאי זה רק במבוי, או בפלטיא שיש לה שתי מחיצות, שדינה כמבוי. ונמצא מזה, שאין כל הדיון אודות התנאים של ב' מחיצות אודות פלטיא מעשי כ"כ, שהרי מפורש בדברי רבינו אשר "מפולש דהיינו מכון", וכתב שצריך שמבוי יהיה מפולש כדי להיות רשות הרבים.

ואמנם, כל מה שכתבנו הוא אודות תנאי מפולש, אולם כבר כתבנו (אור ישראל גליון עח) שהוא רק אחד מהתנאים הנצרכים להימצאות רשות הרבים, וצריך גם תנאי שאין שם מחיצות, ובדרך כלל יש לנו עומד מרובה על הפרוץ בכל צד. וגם צריך ששים רבוא בוקעים, וזה בודאי אין לנו.

ס' רבוא בוקעים – לכל אורך המבוי

והנה לדעת הראשונים שצריך ששים רבוא בוקעים, בכל מקום שהזכירו "רבים" בעיני עירובין הכוונה לרבים של ששים רבוא, וכמ"ש אדה"ז (סימן שצ"ב סוף ס"א) "שבפחות מס' רבוא אינה נקראת בקיעת רבים".

והנה כתב הצ"צ (חידושי הש"ס דף לד ע"א), וז"ל שם: "דזיל בתר טעמא, שהמבואות הן רה"ר מפני **שעוברים בהם רבים דרך מעבר** ע"כ בעינין שיהיו מפולשין, שיהיו השערים מכוננים זה כנגד זה." היינו, שהטעם שמבוי נחשב רשות הרבים הוא משום שהוא קפנדריא ודרך מעבר של רבים, וכמ"ש אדה"ז (סימן שמ"ה קו"א סק"ב) "דכל שאין שם פילוש לא מיקרי בקיעת רבים דבקיעת רבים היינו כעין קפנדריא". וכבר בארנו ש"רבים" הם ששים רבוא, והטעם שהמבוי נחשב רשות הרבים הוא משום שהרבים (ששים רבוא) עוברים שם **דרך** מעבר בלי עיכוב (כיון שהמבוי מכון משער לשער).

ויש להעיר, שאם נאמר שאין צריך שיהיו הששים רבוא בוקעים לכל אורך המבוי, יבוא מזה קולא, שנצטרך

ליותר ממיליון וחצי אנשים, כיון שהמבוי צריך להיות מפולשת לרשות הרבים, ודעת אדה"ז (סימן שמ"ה סי"א) ששום מקום אינו רה"ר אלא אם כן יש שם ששים רבוא, אז צריכים ששים רבוא בוקעים במבוי וששים רבוא בכל צד מחוץ לשערי העיר (כיון שהמבוי צריך להיות מפולשת לסרטיא, וכמו שבארנו לעיל).

ששים רבוא – דוקא עוברים

הנה הרב שד"ב לוי (באור ישראל חלק עג) כתב להוכיח שאי אפשר לומר שהששים רבוא צריכים להיות עוברים במבוי (אלא הכוונה שהם דרים שם), שהרי אי אפשר לכל כך הרבה אנשים לעבור במבוי אחד ביום אחד.

[והאמת, שמאד תמוה מה שכתב הרה"ג שד"ב לוי, "וכן הוא גם בנושא הסוג השני של רשות הרבים, שנקרא "סרטיא" בברייתא הנ"ל, והם "דרכים שעובר בהן מעיר לעיר ורחבים ט"ז אמה", שאינו שייך במציאות כלל אשר ששים רבוא יעברו דרכו בכל יום מעיר לעיר. ואפילו במסעות בני ישראל במדבר, לא נסעו באותה דרך רק פעם אחת, ולא עבו בה "בכל יום". אלא ודאי כוונת פוסקים אלו היא לומר, שסרטיא היא דרך שבין כמה עיירות, אשר בעיירות האלו דרים (ביחד) ששים רבוא, וכל יום הולכים מהם בסרטיא זו.

דעתו ברורה, אשר כמה עיירות מצטרפים לשיעור ששים רבוא בסרטיא, כיון שבסרטיא יכול לילך מעיר לעיר. וזוהי תוצאה טבעית משיטתו שפירוש "עוברים" הוא "שולטים".

אבל שומו שמים! אם העיירות מצטרפים בסרטיא, איך כתבו האחרונים ש"על פי דבריהם... אין לנו עכשיו רשות הרבים"?! הלוא ידוע לנו שהיה להם עיירות של חצי ששים רבוא? וזאת מלבד שיש לצרף כל העיירות שבעולם!

איך שיהיה, בודאי אשר לדעתו הענייה, יותר ייתכן רשות הרבים בסרטיא (דרכים שעוברים בהן מעיר לעיר) מפלטיא (השוק שבעיר). ואיך יסלק דברי שוע"ר (סימן שצ"ז) אשר לפי הדעה המצרכת ששים רבוא, פחות ייתכן רשות הרבים חוץ לעיר, כיון "שאין דרך להיות רבים מצויים כל כך חוץ לעיר כשיעור בקיעת הרבים ברשות הרבים גמורה"?

ולהעיר שאין זה מתאים כלל עם דברי הגרמ"פ שהביא הרב הנ"ל לסימוכין, שהרי לשיטת הגרמ"פ צריכים ששים רבוא להיות **מצויים** בחוצות העיר (אולם לא ברחוב אחד (אמנם בפלטיא כולם צריכים להיות באותו פלטיא גם לדעתו)), ובשביל כך כתב שמשערים דירת 3 מיליון אנשים ל"ב מיל **כדי לדעת** שייתכן הדבר

(אג"מ ח"ו סימן פז, ח"ח סימן כט, כמו שהבאנו לעיל), אבל מכל מקום הרי צריכים להיות מצויים שם. וראה להלן, שאי אפשר לפרש שיטת בדעת רבינו הזקן. גם הגרמ"פ כתב על שיטת עצמו שהוא "דבר חדש".

הנה כבר כתבנו באור ישראל (גליון עח) (בהערה 22) שאינו כן, שטעה בחשבון מהירות הילוך אדם בינוני.

אכן אף לדעתנו יתכן ששים רבוא במבוי אחד ביום אחד, בצירוף הלילה. ומה שכתב הרב הנ"ל שאין לצרף הלילה, פלא הוא, שהרי ענין ששים רבוא הוא שרק ששים רבוא ביום אחד הם רבים (כדלעיל). נצמא לדעת הרב הנ"ל, שאין צריך רבים אלא ביום, ובלילה לא מעלה ולא מוריד.

אמנם מצאתי בדברי האבני נזר (חאו"ח סימן רס"ז ס"ה) שאם הדלתות ננעלות בלילה, נמצא שאינו **מסור לרבים**, ולא הוא מפולש. נמצא שצריך הענין של מסור לרבים (ששים רבוא) גם בלילה, אמנם לדעת הרב הנ"ל מוכרח לומר שאין מסתכלים כלל על הלילה.

ולהעיר, שאדה"ז כתב "ששים רבוא עוברים בו", וזה בודאי אי אפשר לפרש כ"שולטים" ושע"ז מצרפים כל העיר, וגם הגרמ"פ כשחידש שצריך חמש פעמים ששים רבוא תוך י"ב פרסאות, לא העמיס כוונה זו בלשון "עוברים" שבשו"ע המחבר, אלא כתב (אג"מ ח"א סימן קלט ענף ה) שדברי השו"ע ב"ששים רבוא עוברים" מוסב על דרכים דוקא, (וזה אי אפשר לפרש בדברי שוע"ר).

אמנם כבר הוכחנו בארוכה (באור ישראל גליון עח) מדברי אדה"ז שכוונתו דוקא לעוברים ודורסים.

מכונת – מצטרף לס' רבוא?

ומה שכתב הרב שד"ב לוי (אור ישראל חלק עג אות ז) שאנשים במכונת מצטרפים לס' רבוא, ודייק כן משוע"ר בקו"א (סימן שמ"ה סק"ב ב ד"ה ועוד) "דמה שהספינות

עוברים בים מיקרי בקעי בה רבים, אלא דלא הוי רשות הרבים משום דלא ניחא תשמישתיה".

אמנם בפנים השו"ע שם (סי"ט) כתב אדה"ז "אע"פ שרבים מהלכים בהם בספינות", דמשמע שהרבים מהלכים על הספינה, ואלו ישבו במקום אחד בספינה יהיה אחרת. וגם אי תימצי לומר שפירשו ש"מהלכים על ידי ספינות", הרי הציטוט המלא מדברי אדה"ז הוא "אע"פ שרבים מהלכים בהם בספינות [מ"מ אין הים רשות הרבים] לפי שאינו נוח תשמיש הליכתן כמו ביבשה, ואינו דומה לדגלי מדבר". הרי להדיא, שהילוך על ידי הספינה אינה נחשבת לבקיעת רבים כיון שאינה דומה לדגלי מדבר.

ולהעיר, שבקו"א אחרון (שם כתב "עוברים בים") הוא מצטט ודן בדברי המג"א, ואפשר לומר שלכן לא רצה לשנות מלשון המג"א (ובאמת שגם המג"א לא כיוון לזה, עיין שו"ת משנה הלכות ח"ז סימן ס"א), אבל עכ"פ ברור בדבריו בפנים השו"ע שאין ספינות נחשבות לבקיעת רבים, שאין זה דומה לדגלי מדבר.

וכן יש לדייק מדברי אדה"ז (סימן שמ"ה קו"א סק"ב ב ד"ה והא) שכתב בכרמלית "ולא דרסי בה רבים", דמשמע דריסת הרגל.

ולפלא שהרב הנ"ל כתב שגם אנשים שבמכונות מצטרף, כשהוא עצמו ציין בהערותיו (על דברי אדה"ז "ואינו דומה לדגלי מדבר", הערה קנז) לתשובות הרמב"ם סימן ש"י, ושם מבואר שצריך לדריכת הרגל.

ולהעיר שעשרות אחרונים כתבו שאין מצרפים אנשים שבעגלות או במכונת, ראה כאן בהערה⁷, מטעם שהאנשים במכונת הם ברשות בפ"ע, ועוד מפני שצריך דריסת הרגל דוקא (וטעם זה האחרון מצינו גם בראשונים,⁸ וכבר כתבנו כעין זה בדעת אדה"ז).

אמנם מצינו שהגרמ"פ (אג"ח ח"ח או"ח סימן כח) כתב שמצטרפים, מבלי להתייחס אל האחרונים הנ"ל, והביא

⁷ אחרונים שכתבו כן: שאלת יעב"ץ (ח"א סימן ז), שו"ת בית אפרים (סוף סימן כו), שו"ת ישועות מלכו (סימן כז), ספר תיקון עירובין (להגאון בעל חיי אריה בתשובה א חלק ג דף ד), שו"ת הרי בשמים (חלק ה סימן עג), ערוך השלחן (סימן שס"ג סמ"ח), שו"ת מהרש"ם (ח"א סימן קס"ב), תקנות זכריה (שריג ז ע' מ), שו"ת בית אב (ח"ב סימן ה, פרי הכרם אות ז, סימן ט ענף ג), ספר טהרת ישראל (בקונטרס התשובות דף קכה ע"ב) בשם מהרש"ם, שו"ת חבלים בנעימים (ח"ג או"ח סימן יד), ספר תיקון עירובין (להרה"ג דוד משאץ, סימן יב דף קה), שו"ת מהר"י שטייף (סימן סח), שו"ת מנחת צבי (סימן ד ע' לב), האדמו"ר מסאטמער (ראה בקונטרס "מאז ומקדם" מהדורא ג' ע' כ"ז), דברי מנחם (או"ח ח"ב קונטרס תיקון

עירובין במנהטן סימן ט, דף נג הערה ג), שו"ת יען יוסף (סימן קנה אות א), שו"ת דברי יציב (ח"ב סימן קעב אות יג), משנת אברהם (על הסמ"ג סימן סה ע' תקצה), שו"ת קנין תורה (ח"ד סימן מ אות ו), ציץ אליעזר (ראה ספר "the contemporary eiruv" מהדורא שלישי ע' 54 הערה 119, שכתב שכך שמע ממנו), שו"ת עמק הלכה (ח"ג סימן לז), שו"ת משנה הלכות (שערי הלכה ובעוד מקומות בספריו), שו"ת יביע אומר (ח"ט סימן לג אות ו).
⁸ ראה אור זרוע הלכות ערב שבת סימן ג.

"מסברא בעלמא" שלא למנות האנשים במכונת בכלל, ודחאו ש"ודאי אין טעם לזה". וצ"ע איך כתב בפשיטות שזה מסברא בעלמא ושאין טעם לזה כשהרבה מן האחרונים כבר כתבו וביארו כן (ולא עוד אלא שמצאנו עד"ז בראשונים), כמו שנסמן לעיל.

ומה שכתוב בשו"ת שבט הלוי (ח"ה סימן נג) לדייק מדברי המהרש"ם (ח"ג קפ"ח) שהם עולים בחשבון, בסתירה למה שכתב המהרש"ם במקום אחר (ח"א סימן קס"ב), במחילת כבודו נראה שנתחלף לו איזה תשובה נכתב מאוחר יותר, ולכן סמך על תשובה זו. אולם הרי התשובה בחלק א' מוכח מתוכו שנכתב אחר כך.